धर्मशास्त्र

अ.नं ३

३२८ स्मृ : ११

विज्ञानेश्वर व्यवहाराध्यायः

" Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

अ थ पं च [illegible] ये: स्या पिंड [illegible] ष्ये तौ । पिंडेन स्वहस्तेन तद् पि स पिंडा: स पिंड स्पर्द्द स पिंडस्य [illegible] द्विखे ॥ स्व गोत्रे चान्य गोत्रे च [illegible] गोत्र [illegible] थं [illegible] [illegible]
द्या: पिंड भोजन [illegible] पिंड [illegible] ॥ पिंड द: सप्तमश्चैषां स पिंड्यं साप्त पौरुषमिति । पुनश्चातु [illegible] तत्क्रमितेन विषय इव ज्ञेय ॥ नात्रे ति ॥ [illegible] तिस्मिन्निति [illegible] पि [illegible] थो
[illegible] बंध का त: ॥ सं तानं [illegible] स्यात् न्या पा [illegible] सुत स्य चा [illegible] गोत्र [illegible] गोत्रा नु [illegible] पुरुष: स्या [illegible] पिन [illegible] सा पिं [illegible] जात
[illegible] विवाह के ॥ पितृत: स [illegible] मातृ [illegible] मातृत: पं च [illegible] पिंड [illegible] नोद्वहेत् तत्र कन्य कां । तथा च शक [illegible] सं तानं [illegible] मा दाय
[illegible]

वेवाह [illegible] १५३

(१)

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(2)

मि·व्य·
१

।।।श्रीगणेशभैरवाभ्यां नमः।। ।।अभिषेकादिगुणयुक्तस्य प्रजापालनं परमो धर्मस्तच्च दुष्टनिग्रहमंतरेण न संभवति
।दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनेन विनेति व्यवहारदर्शनमहरहः कर्तव्यमित्युक्तं व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परि
वृतोन्वहमिति।सव्यवहारः कीदृशः कतिविधः कथं वा तेन [illegible]ति कर्त्तव्यता काङ्क्षायामभिहितस्तदभिधानाय द्वितीयो
ध्याय आरभ्यते।व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः [illegible] धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः।व्यवहारान्।अ श्र
न्यविरोधेन स्वात्मसंबंधितया कथनं व्यवहारः।य[illegible]दंक्षेत्रादि मदीयमिति कथयत्यन्योपि तद्विरोधेन मदीय
मिति तस्यानेकविधत्वं दर्शयति बहुवचनेन।नृपइ[illegible]त्रैयमात्रस्यायं धर्मः किंतु प्रजापालनेऽधिकृतस्यान्य
स्यापीति दर्शयति।पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धम[illegible]पविधानार्थः।विद्वद्भिर्वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैर्ब्रा
ह्मणैर्न क्षत्रियादिभिर्ब्राह्मणैः सहेति तृतीयानिर्देशात्तेषामप्राधान्यं सहयुक्तेऽप्रधान इति स्मरणादतश्च।द राम
र्शनेऽन्यथादर्शने वा ज्ञातो दोषो न ब्राह्मणानाम्।। ।।यथाह मनुः।।।।अदंड्यान्दंडयन्राजा दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन्।अ १
दंड्यान्दंडयन्राजा दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन्।अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छतीति।।धर्मशास्त्रानुसारेण नार्थशास्त्रानुसा

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(2A)

रेण देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वात्तत्रैव तदुपादानं । यथा वक्ष्यति । निजधर्माविरो
धेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः इति । क्रोधलोभविवर्जिता इति धर्मशास्त्रानुसारेण
तिसिद्धक्रोधलोभविवर्जिता इति वचनमादरार्थं । अमर्षः क्रोधः । लोभो लिप्सातिशयः ॥ किंच ॥ श्रुताध्ययनसं
पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः । श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन वेदा
ध्ययनेन च संपन्नाः धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः । सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः रिपौ मित्रे च ये समाः । द्वेषरागरहिताः ए
वंभूताः सभासदः सभायां यथा उपविशंति तथा दान[मानसत्]कारैः राज्ञा कर्तव्याः । यद्यपि श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यावि
शेषेणोक्तं तथापि ब्राह्मणा एव ॥ ॥ यथाह कात्यायन ... तुसभ्यैः स्थिरैर्युक्तैः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थ
कुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति । नैवं नृपः कर्तव्याः । वेदु... नस्यार्थवत्वात् । यस्मिन्देशे निषीदंति विप्रा वेदविदस्त्रय इति
मनुस्मरणाच्च ॥ ॥ बृहस्पतिस्तु सप्त पंच त्रयो वा सभासदो भवंतीत्याह । लोकवेदधर्मज्ञाः सप्त पंच त्रयोपि वा । यत्रोपविष्टा
विप्रास्युः सा यज्ञसदृशी सभेति । न च ब्राह्मणैः सहेति पूर्वश्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययनसंपन्नाद्यपादि विशे

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(3)

मि·प्र
२

षणमितिवैमंतव्यं। तृतीया प्रथमार्थानिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासंभवाद्धिद्वद्भिरित्यनेनतु नतुल्लिङ्गसंग
ते॥ ॥तथाचकात्यायनेनब्राह्मणानां सभासदां वसिष्ठप्रदेशोदर्शितः। सप्राड्विवाकसामात्यःसब्राह्मणपुरोहितः।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मत इति। तत्रैवब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः अत एवोक्तं॥ ॥
नियुक्तो वा नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति। अनियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेपि यदि राजा अन्यथा करोति
तदासौनिवारणीयो अन्यथा दोषः॥ ॥तदुक्तं कात्यायनेन॥ ॥ अन्यायेनापि तं यान्तं येनुयान्ति सभासदः। तेपितद्भा
गिनस्तस्माद्बोधनीयस्तैर्नृप इति। अनियुक्तानां तु यथाभिधानेन मिथ्याभिधाने वा दोषोऽनुरागो अनिवारणे। सभ्यू
वानस्ववेष्टम्यं वक्तव्यं वासमञ्जसं। अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषीतिमनुवचनं॥ रिपो मित्रेवि तिवशाद्वाल्लो
करंजनार्थं किं तिषयेवर्णाश्रिर्पाधिष्ठितं सदः कर्तव्यं॥ ॥यथाह कात्यायनः॥ ॥ कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरम
त्सरैः। वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितमिति॥ ॥व्यवहारान्नृपः पश्येदित्युक्तं तत्रानुकल्पमाह॥ ॥अ एम
पश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु। सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्। कार्यातिरस्याकुलेनयात्या २

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(3A)

वहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह सर्वधर्मवित्। सर्वाणि धर्मशास्त्राणि ज्ञात्वा तान्यपि कांश्च धर्मात् द्विजैर्विचारयेत्
तिसर्वधर्मविद्ब्राह्मणो न क्षत्रियादिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने॥ ॥ तत्र कात्यायनो गुणाविशिष्टं कुर्यादित्याह
यादात्तु कुर्वीत प्रधानमनुद्वेगकरं स्थिरं। परत्र वाप्नोति प्रतिष्ठमुत्तमं धर्मवर्ज्जितमिति। एवं भूतब्राह्मणासंभवे क्ष
त्रियं वैश्यं वा नियुंजीत न शूद्रं॥ ॥ यथाह कात्यायनः॥ ॥ ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा
धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेदिति। नारदेन च प्राड्विवाकधर्मो दर्शितः। राजा वा रब्वसभापरस्य धर्मशास्त्रं पुरस्कृ
त्य प्राड्विवाकमते स्थितः। समाहितमतिः पश्येद्व्यवहाराननुक्रमादिति। प्राड्विवाकमते स्थितो न स्वमतेऽवस्थि
तः। राजा वा रब्वसभापरक्ष्य प्राड्पश्यती तिवचनात् प्राड्विवाकप्रयोगिकी संज्ञा। अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राड् तयोर्व
चनं विरुद्धं विविधं वसभ्यैः सह विविनक्ति विवेक्तीति वा विवेचकः। शाद्वासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः॥ ॥ तत्रैव च॥ ॥
विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तं प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृत इति॥ ॥ अपि च॥ ॥ रागाल्लोभाद्भया
द्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः। सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमं। श्वेताः सभ्या रजसोनिरं कुशश्चिन तद

(५)

मि. व्य
२

मिभूतारागात्स्नेहातिशयाल्लोभाद्वालिप्सातिशयाद्भयात्संत्रासात्स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धमादिशब्दादाचारापे
तं कुर्वंतः पृथक्पृथगेकैकशः सविवादात् विवादपराजयनिमित्ताद्दमाद्विगुणं दमं दंड्याः न पुनर्विवादास्पदीभू
तानुद्धृत्यात्। तथा सति स्त्रीसंग्रहणादिषु दंडाभावप्रसंगः रागलोभभयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो द
मो नाज्ञानमोहादिष्विति नियमार्थं॥ ॥ नवराजन [illegible] ब्राह्मणवर्ज्जमिति गौतमवचनान्न ब्राह्मणं दंड्याद्
इति मंतव्यम्। तस्य प्रशंसार्थत्वात्। यत्तु षड्भिः परि [illegible] राज्ञाश्च वध्यश्चादंड्यश्चाबहिष्कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरि
हार्यश्चेति। तदपि स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवे [illegible] वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्ति
श्चाष्टाचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मसु [illegible]ः षट्सु वा सामयाचारिकेष्वभिविनीत इति प्रतिपा
दितबहुश्रुतविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयं॥ ॥ व्यवहारविषयमाह॥ ॥ स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः प
रैः। आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्। धर्मशास्त्रसमाचारविरुद्धेन मार्गेण परैर्धर्षितोऽभिभूतो यद्राज्ञे यद्या
ऽऽवेदयति विज्ञापयति चेत्तदावेद्यमानं व्यवहारपदं स्यादिति नरसंशयहेतुपरामर्शप्रमाणनि राम
२

Joint project of Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(5A)

णांपध्यपोजनात्मको व्यवहारस्तत्पदं विषयः। तस्येदं सामान्यलक्षणं सर्वद्विविधः। शंकाभियोगस्तत्त्वाभियोग
श्चेति॥ ।यथाहनारदः॥ ॥द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शंकातत्त्वाभियोगतः। शंकाऽसतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनादिति
।होढा लोप्त्रलिंगमितिया वक्तुं तेन दर्शनं साक्षाद्वा दर्शनं होढाभिदर्शनं तस्मात्। तत्त्वाभियोगोपि द्विधा प्रतिषेधात्मको
विध्यात्मकश्चेति। यथा मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छतीति। एवादिकं मम मापहरतीति वा॥ ॥उक्त एकात्पायेनेन॥
॥न्यायं प्रत्यन्ते छलेककर्तुमन्यायं वा करोतीति यद्विति। पु... धा भिद्यते॥ ॥यथाहमनुः॥ ॥तेषामाद्यमृणादानं नि
क्षेपोस्वामिविक्रयः। संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च। वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः। क्रयविक्रयानु
शयो विवादः स्वामिपालयोः॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दंडवाचिके। स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च। स्त्रीपु
धर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च। पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह इति। एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्बहुविधा
नि॥ ।यथाहनारदः॥ एषामेव प्रभेदोन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतं। क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यत इति
।आवेदयति वेदितानेन स्वयमेव वा प्रत्यावेदयति न वालः प्रेरितः अन्यनुषेण प्रेरितो वेति दर्शयति॥ ।यथाहमनुः॥ नोत्प

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(5)

दयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः। न च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथंचनेति। परैरिति परेण परस्यां परैरविज्ञेय
स्येकेन द्वाभ्यां वहुभिर्वा व्यवहारो भवतीति दर्शयतीति॥ यत्तु नारदः एकस्य वहुभिः सार्द्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य वा। अ
नादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृत इति। नारदवचनं तद्भिन्नसाध्यविषयं। आवेदयति राजन्नित्यनेनैव राज्ञा दृष्टो
विनीतवेषश्चावेदयेत्। आवेदितं च युक्तं वेत्युद्गादितं ... अर्थाद्ज्ञानमकल्पादीनां। बालाद्ज्ञानमित्याद्यर्थसिद्धमि
तिनोक्तं स्मृत्यन्तरे तु सप्रश्नाथमुक्तं यथा॥ काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितं। किं कार्यं का च ते पीडा मा
भैषीर्ब्रूहि मानव। केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतं। एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात्तत्सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह। विमृश्य
कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परं। मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत्। अकल्पबालस्थविरविषमस्थ
क्रियाकुलान्। कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान्। मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः। न हीन
पक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकां। सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः। तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो राम
गणिकाश्च याः। निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते। कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलं। अ ४
कल्पादीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः। ज्ञात्वाभियोगं येपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः। ज्ञानस्याह्वानयेद्राजा गुरुका

(5A)

कार्यस्त्वकोपयन्निति। आसेधा व्यवस्थाप्यर्थसिद्धेवमाह देवेनोक्ता। वक्तव्येर्थे ह्यतिष्ठंतमुत्क्रामंतं च तद्वचः। आसेध
येद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनं। स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा। चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्ध
स्तं विलंघयेत्। आसेधकाल आसिद्ध आसेधं यो निवर्त्तते। स विनेयोन्यथा कुर्वन्नासेद्धा दंडभाग्भवेत्। नदीसंता
रकांतारदुर्देशोपप्लवादिषु। आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात्। निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षुर्व्यसने स्थि
तः। अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा। गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः। शिल्पिनश्चापि तत्का
लमायुधीयाश्च विग्रहइति। आसेधो राज्ञा तपासवरी [illegible] कल्पादयः। पुत्रादिकमन्यं वा सुहृदं प्रेषयिष्यन्ति। नव
नेषणार्थवादिनः। यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोग[illegible] परार्थवादी दंड्यः स्याद्व्यवहारेषु विब्रुवन्निति तेनारदव
वनात्॥॥ प्रत्यर्थिनि मुद्रालिख्य पुनुषाणां मन्यतमे नान्तो नेति किं कुर्यादित्यत आह। प्रत्यर्थिनो यतो लेख्यं यथावि
दितमर्थिना। समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्। अर्थ्यत इत्यर्थः। साध्यः सोस्यास्तीत्यर्थी तस्य प्रतिपक्षः प्र
त्यर्थी। तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लेखनीयं। यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा। न पुनरन्यथा। अन्य

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(6)

मि॰ प्र
५

काद्विवेन भंगप्रसंगात्। अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पंचविधः स्मृ
त इति। आवेदनकाल एवार्थिवचनस्य लिखितत्वात् पुनर्लेखनमनर्थकमित्यत आह। समामासेत्यादि। सं
वत्सरमासपक्षतिथिवारदिनार्थिनामब्राह्मणादि नामादि विशिष्टिकं। आदिशब्देन द्रव्यतत्संख्यास्थानं चे
त्यादि समालिखेत्यादि। निगृह्णन्ति॥ प्रत्यर्थ्यंके॥ [illegible] संपुत्रकपरिपूर्णमना कुलं। साध्यवद्वावकपदं च अर्थ्य
नुबंधि च। प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमं। [illegible] विलार्थं च देशकालाविरोधि च। वर्षर्तुमासपक्षाहोवे
लादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाध्याख्याजात्याका [illegible] मुते। साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत्। परा
त्मपूर्वजानेकराजनामभिरंकितं। क्षमालिंगात्म[illegible] कथितार्हद्दायकं। यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीय
त इति। भाषाप्रतिज्ञापक्षाः इत्यनर्थान्तरम्। आवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोग्रतः समामासादिविशिष्टं
लिख्यत इति विशेषः। संवत्सरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते तथापि धिशतिप्रहक्रियेषु निर्णयो
पायमुपयुज्यते। आधोप्रतियहक्रीतेष्वानुबलवत्तरेति वचनात्॥ ॥ अर्थव्यवहारेपि॥ ॥ एकस्मिन्वत्सरे यत्संख्या

रा म
५

(6A)

कं पदं व्याप्नोति यन्न गृहीतं प्रत्यर्पितं वपुनरन्यस्मिन्वत्सरे तद्द्रव्यं तन्न सम्प्रोक्तं तस्थितन गृहीतं यावत्प्रमात्नोयदि
ब्रूयात् न संगृहीतं प्रत्यर्पितं वेति वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन्वत्सरे इत्युपयुज्यते। ४। एवं मासाद्यपि यो
ज्यं देशस्थानादयः पुनः। स्थावरेष्वेवोपयुज्यन्ते देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च। जातिः संज्ञाधिवासश्च
प्रमाणं क्षेत्रनाम च। पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम्। स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेदिति स्मर
णात्। देशो मध्यदेशादिः स्थानं वाणारसादि ... स्त्रे च पूर्वापरदिग्भागपरिच्छिन्नसमग्रे विष्णु
शर्मक्षेत्रादिः। जातिरर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मणत्वादि ... ज्ञा देवदत्तादिः। अधिवासः समीपदेशनिवासी ज
नः। प्रमाणं निवर्तनादिपरिमाणं क्षेत्रनाम ... क्षेत्रं कमुकक्षेत्रं कृष्णभूमः पाण्डुभूम इति पितुः पितामह
स्य वा नाम अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां त्रयाणां पुंसां नामकीर्तनं वेति। समामासादीनां यस्मिन्व्यवहारे याव
दुपयुज्यते। तत्र तावल्लेखनीमिति तात्पर्यार्थः। एवं पक्षलक्षणोत्पत्तिपक्षलक्षणरहितानां पक्षवदवभासमा
नानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति। योगीश्वरेण न पृथक् पक्षाभासा उक्ताः अन्यैस्तु विस्पष्टार्थमुक्ताः। अप्रसिद्धं निरा

(7)

मि.व्य
६

वाधं निरर्थं निष्प्रयोजनं असाध्यं वा क्लिष्टं वा पक्षाभासं विवर्जयेदिति। अत्र भिन्नपदं यथा शशविषाणं गृही-
त्वा न प्रयच्छतीत्यादि। निरावाधं। अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेन यस्य गृहे व्यवहरतीत्यादि। निरर्थं। अभिधेयर-
हितं। कचटतपं गजडदबमित्यादि। निःप्रयोजनं। यथायं देवदत्तोस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीत इत्यादि। असा-
ध्यं। यथाहं देवदत्तेन सशृंगं शशमुपहसितः इत्यादि। ए... ...नोसंभवादसाध्यं। अल्पकालत्वान्नसाक्ष्यं क्लिष्टमवो-
लिखितं दूरतोल्पत्वान्न दिव्यमिति विरुद्धं। यथा ... ...स्य प्रसादि। पुरराष्ट्रादि विरुद्धं वा। राज्ञा विवर्जि-
तो यश्च पौरविरोधकृत्। राष्ट्रस्य वा समस्तस्य ... ...नथैव च। अन्येवापि पुरग्रामभहाजनविरोधकाः
। अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिता इति। ... ...पदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यतीति। तत्र यद्यने-
कवस्तुसंकीर्ण इत्युच्यते तत्तदा न दोषः। मदीयमनेन हिरण्यं वासो रूपकादिवापहृतमित्येवंविधस्यादुष्ट-
त्वात्। आगमादानादिपदसंकरे पक्षाभास इति चेत्तदपि न। मदीया रूपका अनेन वृद्ध्या गृहीताः सुवर्णं रा म
वास्य हस्ते निक्षिप्तं। मदीयं क्षेत्रमयमपहरतीत्यादीनां पक्षत्वाभिप्सत एव। किंतु क्रियाभेदात्क्रमेण व्यव ६

(7A)

हारयेन्न युगपदिति तावत्॥ ॥यथाह कात्यायनः॥ ॥ बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितं। कामं

तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया इति। तस्मादनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न सिध्यतीति तस्या

र्थः। अर्थिग्रहणात्तु पित्रादीनां ग्रहणं तेषामेकार्थत्वात् नियुक्तस्यापि नियोगेनैकदेशकार्थत्वात्तेषा

न्। अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोपि वा। यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयाविति स्मरणात्। नियुक्तजय

पराजयौ मूलस्वामिनोरेव। एतच्च भूमौ फलके वा पां[डुलेखेन] लिखित्वाऽऽवापोद्धारेण शोधितं पश्चात्पत्रे निवेशये

त्। पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत्। पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितमिति कात्यायनस्मरणात्

॥ ॥शोधनं च यावदुत्तरदर्शनं कर्तव्यं। ततः परमन[वस्था]प्रसंगात्॥ ॥अत एव नारदेनोक्तम्॥ ॥शोधयेत्पूर्ववा

दं तु यावन्नोत्तरदर्शनं। अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेदिति। पूर्वपक्षमशोधयित्वैव यदुत्तरं दापयति तस्य

सदा...दित्यात्कारदण्डेन समन्दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो राज्ञेति। एवं शोधित

पत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्यत आह॥ ॥श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ। श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्य

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(8)

मि॰ व्य थिनासौश्रुतार्थः श्रुतस्यानंतरं पूर्वपक्षाद्धरत्र समक्षी त्युत्तरं लेख्यं लेख्यमीयं श्ववादिकस्यार्थिनःसंनिधौसमीपे।उत्त
रं च यत्पूर्वोक्तस्य निराकरणं तदुच्यते॥ यथाह। पक्षस्याव्यापकं सारं असंदिग्धमनाकुलम्। अव्याख्यागम्यमित्यु
त्तरं तद्विदो विदुरिति। पक्षस्याव्यापकं निराकरणसमर्थं सारं न्यायैरन्यायापादकमपेतं। असंदिग्धं संदेहरहि
तं अनाकुलं पूर्वापराविरुद्धं। अव्याख्यागम्यं अप्रसिद्ध[illegible]गाढदुष्टिश्च विभक्ति समाससमाख्याहारा मिथ्या
नेनवाक्यदेशभाषामिश्रीनेनवाप्युक्ता[illegible]दुत्तरं। तच्चतुर्विधं। संप्रतिपत्तिर्मिथ्या प्रत्यवस्कं
दनं प्राङ्न्यायश्चेति॥ यथाह कात्यायनः॥ सत्यं मिथ्या[illegible]प्रत्यवस्कंदनं तथा। पूर्वन्यायविधिश्चेत्युत्तरं स्या
च्चतुर्विधमिति। तत्र सत्योत्तरं यथा रूपकशतं मत्तो[illegible]स्य[illegible]न्यूनकं सत्यं धारयामीति॥ यथाह॥ साध्यस्य
त्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृतेति। मिथ्योत्तरं तु नाहं धारयामीति॥ तथा च कात्यायनः॥ अभियुक्तोभियोगस्य
यदि कुर्यादपह्नवं॥ मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः इति। तच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधं। मिथ्यैतन्नाभिजाना राम
मि तदा तत्र न संनिधिः। अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधमिति। प्रत्यवस्कंदनं नाम सत्यं[illegible]तं प्रति द ७

त्रं। ग्रहीतिः प्रहेण लब्धमिति वा॥ ॥ यथाह नारदः॥ ॥ अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थीप्रहितं तथा। पृथक्कारणं
ब्रूयात्स्वल्पं वस्तु दूतं स्मृतमिति। आह्वाय्योत्तरं ददत्यवाभिसुलक्षणं ब्रूयाद विभिन्नार्थेऽन्येन नाह समभिष्टुतक्षेत्रवार्य व्यवहार
मार्गेण पराजित इति॥ ॥ उक्तं च कात्यायनेन॥ ॥ ...वादिना ...पि पुनर्वर्षे ...यतिप्रदि। सा भिधेया जितः पूर्वं प्राङ्न्या
यस्तु सम्यग्व्यत इति। एवमुत्तरलक्षणे स्थिते ... रण सहित... नाहुतं सवदमाममाना ना मुक्तरा माम मध्यमार्थसिद्धं
साक्षीकृतं स्मृतं तते॥ संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्य... रिव। एकदेशव्यापान्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत्। यद्व
पक्षमध्यापि निगूढार्थं तथाकुलं। व्याख्यागम्यम... नोत्तरं स्वार्थसिद्धये इति। तत्र संदिग्धं सुवर्णशतम
नेन गृहीतमित्युक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषशतं वा। ...कृता दन्यत् यथा सुवर्णशतानामभियोगे पणशतं
धारयामीति। अत्राल्पं सुवर्णशतानामभियोगे पंचाशतं धारयामीति। अतिभूरि द्विशतं धारयामीति। एकदेश
व्यापि हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतं नान्यदिति यद्वा पदत्राण... दानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरं यथा सुवर्ण
शतानामभियोगे नाहं ताडित इति। अन्यापदेशस्थानादिविशेषणाव्यापि। यथा मध्यदेशे वाराणस्यां दिशि क्षेत्रम

मि॰य
८
(9)

नवाय हृतमिति। हर्षं पश्चैनिवेदितेंतेन सपहृतमिति। निगूढार्थं सुवर्णशतमभियोगे किमहमेव धारयामीत्यवधनि
नाशद्दिवाकः सभ्योवार्थीवाऽन्यस्मै धारयतीति सूचयतीति निगूढार्थं आकूतं। पूर्वापरविरुद्धं यथा सुवर्णशता
भियोगे मत्तं गृहीतं न धारयामीति। वाचा व्यासाम्पदुस्थितिः। किंच मासमाध्याहाराभिधानेन व्याख्यागम्यं अन्देशभाषा
भिधानेन वा यथा सुवर्णशतविषयेपि तृक्कणाभियोगे गृहीतशतस्य नात्सुवर्णानां पितुर्न जानामीति। अत्र गृहीत
शतस्यापितुर्ध्वनात्सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति। अन्यायविरुद्धं यथा सुवर्णशतमनेन ह्यस्य गृ
हीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूल्यमित्यभियोगे समं वृद्धिर्दत्ता न मूल्यं गृहीतमिति अन्तरमितो कस्य तनिर्देश आदुत्तरपणांसंक
रो निरस्तः॥ ॥यथाह कात्यायनः॥ ॥पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणं। मिथ्या चैवैकदेशे च संकरात्तदनुत्त
रं स्मृतं॥ इति। अनुत्तरत्वे च कारणं तेनैवोक्तं। न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः। न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र
क्रियाद्वयमिति। मिथ्याकारणयोस्तस्योः संकरे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रियाप्राप्नोति। मिथ्याक्रियायां पूर्ववादिकारणे
प्रतिवादिनीति स्मरणात्तदुभयं एकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धं यथा सुवर्णरूपकशतं त्वानेन गृहीतमित्यभियोगे सुव राम
८

(९A)

र्णं मया गृहीतं रूपकशतं न गृहीतं प्रतिपन्नं वेति कारणं प्राङ्न्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयं । प्राङ्न्याय कारणो
क्तौ तु प्रत्यर्थि निर्दिष्टैव क्रिया मिति । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिपन्नं रूपकं व्यवहारे मार्गेण पराजित इति । अत्र प्राङ्न्या
ये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यं । कारणोक्तौ तु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एव
मुत्तरसंकरेपि द्रष्टव्यम् । यथानेनमसुवर्णं रूपकशतं च ग्राहितो वगृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्र
तिपन्नं रूपकशतं तु न गृहीतं तत्र विषये पूर्वपक्षापे [illegible] त इति । एवं चतुःसंकरोपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौग
पद्येन । तस्मात्तस्यां भाषायां नैतेन विना सिद्धिः क्रमेण [illegible] स्य चक्रमेणार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां वैरूप्यं भवति
। यत्र पुनरुभयोः कारणवत्त्वं भूतार्थविषयत्वं तत्रि [illegible] पारा । नेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात् ।
यथाहारीतेन मिथ्योत्तरं कारणं वा स्यातां नामेकत्र वेदुभे । सत्यं वापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरमित्युक्तं । यत्र
भूतार्थविषयं पत्र वास्य क्रियाफलं । उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोन्यथा । संकीर्णं भवतीति शेषः । एतच्चिन्त्यं मभ
वतीत्यर्थः । तत्र भूतार्थं । यथाहानेन मसुवर्णं रूपकशतं च ग्राहितो वगृहीतानि ति मिथ्याभियोगे सुवर्णं रूपकशतं च न ग

(१०)

मि॰ च ८

हीनं। वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति। अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वादर्थिनः क्रियाप्रादाय प्रथमं व्य
वहारः। प्रवर्तयितव्यः। एवमल्पविषयो व्यवहारः। एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसंकरे कारणप्राङ्न्यायसंकरे च योजनी
यं। तथा तस्मिन्नेवाभियोगे मत्पितुर्वर्णरूपकशतं त्वया गृहीतं तदा मम वस्त्राणि तु न गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा वस्त्र
विषये पूर्वं पराजितस्त्वमिति वा प्रत्युत्तरे संप्रतिपत्तिभूरिविषय[illegible] क्रियाभावान्मिथ्योत्तरक्रियाप्रादाय व्यवहारः
प्रवर्तयितव्यः। यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः [illegible]र्वं। यथा शतमग्राहि कमयाक। श्रीहद्ति। इयं गोऽस्मदी
या अमुकस्मिन्काले नष्टा अस्य गृहे दृष्टेति। अत्र तु मि[illegible] एतस्य दर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे
जाता वेति वदति द्वितीये दत्ता वत्सपालनिराकरणसमर्थेना[illegible]ापि मिथ्यैव। कारणोपन्यासात्। नापि कारणं
। एकदेशस्याप्यनुपगमाभावात्। तस्मात्सकारणं मिथ्योत्तरमिदं। अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया कारणे प्रतिवादि
नीति वचनात् मिथ्या क्रिया पूर्ववादे इति पूर्ववादिनः कस्मात्क्रिया न भवति तस्याशुद्ध मिथ्याविषयत्वात्। कारणे सम ९
प्रतिवादिनीत्येतदपि कस्मात् शुद्धकारणविषयं न भवति। नैतत्। मर्थस्यापि कारणोत्तरस्य मि[illegible]सहचरितत्व

(10A)

पच्याछुद्धकारणोक्तस्याभावात्। प्रसिद्धकारणोक्तेरप्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याप्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्या
त्वं यथा सत्यं रूपकशतं गृहीतं न धारयामि दत्तत्वादिति। प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याप्यनु
पगमो वैकदेशस्य मिथ्यात्वं यथा सत्यं मार्गीति [illegible] एवं व्यवहारी तेन स्पष्टमुक्तं। मिथ्याकारणयोश्चापि
ग्राह्यकारणमुत्तरमिति। यत्र मिथ्याप्राङ्न्याय[illegible]ापि वा यथा रूपकशतं धारयती त्वमियोगे मिथ्ये
तदस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजित इति। अत्रापि प्रतिवा[illegible] क्रिया प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रिया
मिति वचनात्तु कस्य प्राङ्न्यायस्याभावादानुत्तर[illegible]र। संप्रतिज्ञेरपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य प्रसिद्धत्वो
पन्यासेन साध्यत्वनिराकरणादेवोत्तरत्वात्पदा तु कारणप्राङ्न्यायसंकरः यथा शतमनेन गृहीतमित्यभियुक्तः
प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं वास्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनाप्यपराजित इति। तत्र प्रतिवादिनो यथा स्ववीतिन घ
विद्वाप्रतिवादिनोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाप्रसंग इति निर्णयः॥४॥ एवमुत्तरे पत्रे निवेशिते साध्यसिद्धेर्न साध
नायत्तत्वात्साधननिर्देशं कः कुर्यादित्यपेक्षितमाह। ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनं। ततवत्तरानंत

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८

Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com